

УДК 168.522.165 - 055.2

ПРОБЛЕМА ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Ірина Добропас

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, k_filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто пізнавальний аспект гендерної ідентичності. Проаналізовано стратегії формування жіночої ідентичності у феміністичному емпіризмі, феміністичній позиційній теорії, постфеміністичній епістемології. Виявлено спільні для цих напрямків основні принципи формування жіночої ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, гендерна ідентичність, феміністична епістемологія, феміністичний емпіризм, феміністична позиційна теорія, феміністичний постмодернізм.

Сучасні уявлення про етапи та закономірності розвитку особи неможливі без поняття “ідентичність”. Особливе значення для теорії особистості це поняття стало відігравати в останні десятиліття, що зумовлено зростанням ролі та значенням соціального знання, визнанням його пріоритетності щодо вузькогуманітарних, а тим більше природничих наук. Суб’єктивність особистості внаслідок своєї складної структури, яка включає різноманітні види ідентичностей, стала предметом дослідження багатьох наук (психології, соціології, антропології, культурології, історії). Одним із видів ідентичності, який особливо активно розглядають в останні десятиліття, є гендерна ідентичність. Вивченню поняття гендерної ідентичності присвячено праці зарубіжних дослідників: Дж. Батлер, Р. Брайдотті, Л. Іригарей, Т. де Лауретіс, Г. Сіксу, О. Здравомислової, А. Тьомкіної, С. Ушакіна, І. Кона, та українських: І. Жерьобкіної, Т. Журженко, О. Кісь.

Одним із напрямків дослідження гендерної ідентичності стало вивчення механізмів її формування. У цьому контексті важливе значення має проблема зумовленості гендерної ідентичності структурами та формами організації пізнавальної діяльності, яка є фундаментом для формування особистості. Широке коло питань, пов’язаних із цією проблемою стало предметом обговорення в межах північноамериканської

та західноєвропейської феміністичної епістемології. В пострадянському (зокрема українському) академічному просторі така проблематика поки що не є достатньо розробленою. Тому важливим є аналітичний огляд доробку феміністичної епістемології, реконструкція стратегій конструювання жіночої ідентичності, які ґрунтуються на поглядах представниць її різних напрямків. Виокремлення цієї проблеми як мету дослідження дасть змогу поглибити осмислення проблеми людини, яка є центральною для філософських розвідок.

Поняття ідентичності пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначав її як внутрішню неперервність та тотожність особистості. В його розумінні ідентичність досягається не лише самосприйняттям особистості як самототожної, але й сприйняттям її іншими людьми як такої. Отже, первинним механізмом формування ідентичності є соціалізація, яка зумовлена тим, що людина визнає усвідомлені чи неусвідомлені норми, стандарти та вимоги груп, до яких вона належить через свій статус соціальної істоти. Складаючи невід'ємний зміст людського та суспільного життя, поза яким ні особистість, ні суспільство не можуть взаємодіяти, а отже, – існувати, ідентичність, як стверджують П. Бергман і Т. Лукман, є феноменом, який виникає з діалектичного зв'язку індивіда та суспільства [1, с. 517]. Людина стає членом суспільства, зберігаючи свою унікальність завдяки наявності певних ідентичностей.

Різноманітність культурних та соціальних ідентичностей, що пропонує суспільство своїм членам, є показником культурного розвитку та здатності суспільства формувати повноцінну творчу особистість. Одним із видів ідентичності є гендерна ідентичність, під якою розуміють сукупність соціальних уявлень щодо функцій, ролі, ознак та якостей статевих особливостей людини через сприйняття та ототожнення свого „Я” з конкретною системою колективних уявлень. Вона внутрішньо суперечлива, оскільки гендер, з одного боку, репрезентує соціокультурні характеристики особи, а поняття “ідентичність”, – з іншого, ґрунтується на біопсихологічних відмінностях.

Розвиток ідентичності відбувається від неусвідомленої до усвідомленої ідентичності, розгортаючись у трьох напрямках: екзистенційному, когнітивному та творчому [4, с. 94–95]. У контексті проблеми, яку досліджуємо, нас цікавить когнітивний аспект ідентичності, який окреслює соціальні аспекти процесу пізнання і спрямований на

дослідження особою навколишнього світу, що дає змогу їй означити своє місце в структурах природного та соціального середовища.

У класичній філософській традиції особистість, означена як суб'єкт пізнання, характеризується цілісністю, єдністю, автономністю щодо всіх соціальних зв'язків та ціннісних характеристик. Ідентичність особи пов'язана з її раціональністю. Такий суб'єкт пізнання репрезентував пізнавальні властивості чоловічого світу, і тому ототожнювався з чоловіком, який займаючи панівне соціальне становище, домінував також у пізнавальному процесі, усуваючи з нього жінку, роблячи меншовартісними ті форми пізнавальної активності, які були притаманні їй.

Усунення такої асиметрії в організації пізнавального процесу потребувало осмислення соціального підґрунтя цієї нерівності. Саме тому друга хвиля фемінізму чітко окреслила емансипаторську спрямованість епістемології, виголосивши повернення до принципу зв'язку знання та звільнення, витoki якого можна відшукати у гуманістичних ідеях просвітницької ідеології. Політична спрямованість теоретичних пошуків представниць другої хвилі фемінізму зумовила основну стратегію їхніх теоретичних пошуків, яка полягала в тому, щоб показати природу патріархату та пригноблення, виявити специфіку жіночого світобачення, жіночої суб'єктивності та встановити нові зразки відносин між жінками в процесі зростання їхньої самосвідомості. МакНейл зауважує, що зацікавленість саме цими проблемами можна розглядати як початок "становлення жіночої епістемології" [6, с. 47].

Формування феміністичної епістемології було пов'язане з основними завданнями, що стояли перед феміністичною теорією, а саме: з проблематизацією жіночої суб'єктивності, яка була відсутня або трактувалася як другорядна в класичних соціальних теоріях та розглядалася як відмінна від чоловічого типу суб'єктивації; зі "спробою логічного обґрунтування та репрезентації *Іншого (тобто жінки)* в мисленні та культурі" [2, с. 50]. Феміністична епістемологія окреслила можливі напрямки пошуків некласичної епістемології, що ґрунтувалися на розумінні суб'єктивності як множинній та децентрованій. Це зумовило зацікавленість дослідників аналізом взаємозв'язку гендерної, расової, національної та класової ідентичностей. І, нарешті, важливою рисою феміністичної епістемології стала політична емансипаторська спрямованість, що перетворила її на теоретичне підґрунтя діяльності громадських жіночих рухів, які були спрямовані на практичну реалізацію но-

вої жіночої ідентичності. Можна говорити про співпадіння основних тенденцій феміністичних теоретичних розвідок та логіки розвитку філософської проблематики. Рух філософської думки від модерну та структуралізму до постструктуралізму та ідей філософії XXI ст. – це спроба подолати бінаризм у розумінні світу та дихотомічну побудову самої філософії. Традиційна альтернатива загального та одиничного, індивіда та суспільства, інтуїції та раціональності, чоловічого та жіночого стає предметом критики, в ході якої формується новий стиль філософського мислення, в основі якого лежить взаємозв'язок людини та світу, суб'єкта та об'єкта. На гендерні дослідження вплинули не лише ідеї постмодерної філософії, але й феноменології, екзистенціалізму, аналітичної філософії.

Феміністична епістемологія включає в себе різноманітні теорії та напрямки, що різняться вихідними концептуальними ідеями та метою, яку вони ставлять перед собою. За визначенням однієї з відомих дослідниць С. Хардінг, в галузі феміністичної епістемології можна виділити три основні напрямки досліджень, а саме: феміністичний емпіризм, позиційну концепцію та феміністичний постмодернізм [5, с. 97–109]. Російські дослідниці О. Здравомислова та А. Тьомкіна пропонують виділити також як окремий напрямок соціально-конструктивістську епістемологію [3, с. 190–191].

Феміністичний емпіризм продовжив традицію емпіричної філософії, окреслену в концепціях позитивізму та неопозитивізму. Однак феміністична критика кинула виклик існуючим канонам наукового дослідження, протиставивши себе традиційній науковій епістемології, яка, на думку дослідниць-феміністок, мала патріархальний характер. Її представники вважали, що необхідно провести критику емпіричної теорії зсередини, не виходячи за її межі, і в такий спосіб внести необхідні уточнення в поняття “досвід”. Феміністичний емпіризм поставив під сумнів такі характеристики наукового знання, як об'єктивізм, який передбачає ціннісно-нейтральну позицію вченого, універсальність методу верифікації наукових теорій, зокрема, такі критерії: постійність та повторюваність, запропонувавши звернутися до досвіду жінок, який є індивідуальним і неповторним, та покласти в основу наукового дослідження принципи контекстуальності й дискриптивності, окресливши свою позицію як антиепістемологічну. На їхню думку, включити цей досвід у соціальне знання можливо лише шляхом збільшення кількості

жінок в наукових інституціях, сприяння їм у здобуванні освіти та введення в наукові дослідження жіночої проблематики, на кшталт “жінка в історії”, “жінка в політиці”.

Введення жіночої проблематики в академічні дослідження не змінили уявлення про жіночу ідентичність як про вторинну, меншовагартісну, залишивши за нею статус Іншої (але не рівної). Як зазначає С. Жижек, на відміну від риторики мультикультуризму, реальне “досягнення інакшості” в культурі не є “почесним досягненням”: бути іншим у культурі означає займати позицію “фундаментального не володіння”, тобто позицію суб’єкта політичної маргіналізації та дискримінації [2, с. 52]. Реально підґрунтям феміністичного емпіризму є есенціалістська концепція суб’єктивності, в основі якої лежить розуміння жіночого досвіду та жіночої суб’єктивності як універсальних характеристик, що однакові для всіх жінок, які формують універсальний жіночий дискурс та аналізуються за допомогою єдиних пізнавальних методів.

В основі позиційної теорії також лежить твердження про те, що “єдиною основою неупередженого знання про світ є жіночий безпосередній досвід” [7, с. 32], тобто універсальний досвід страждання експлуатації та опору. Представниці цього напряму вважали, що необхідна нова феміністична методологія, яка дасть змогу проаналізувати досвід жінок. Епістемологічні переваги жіночої позиції, на думку представниць позиціонізму, пов’язані з проблематизацією жіночої ідентичності. Саме осмислення свого пригнобленого становища формує жіночий досвід так само, як це відбувається з робітничим класом, який осмисливши свої умови існування, перетворюється у пролетаріат, який здатний отримати звільнення. Знання, яке можна здобути завдяки соціальному становищу жінок, визнається автентичним. Саме позиція, яку займають жінки в суспільному житті, дає змогу їм проблематизувати ті аспекти життя, що були поза сферою уваги чоловіків. Отже, отримання істинного знання потребує визнання тієї ролі, яку відіграє позиція дослідника, і потребує звернення до досвіду жінок, як не просто мислячого, але й відчуваючого, переживаючого суб’єкта, а також до досвіду нових жінок, які протестують проти старого порядку. Ґрунтуючись на есенціалістському підході позиціоналісти вважали, що жіноча ідентичність осмислюється через категорію відносин, а жіноча діяльність, за своєю сутністю, є чуттєвою, предметною. Тому предметом дослідження жінок стають ті пізнавальні практики, які не вписуються в наукові

дослідження чоловіків: приватна сфера, сексуальність, повсякденний досвід, буденність. У поясненні особливостей пізнання жінок багато представниць позиційної феміністичної епістемології приймають психоаналітичну концепцію об'єктних відносин, що пояснює розвиток стереотипів чоловічого та жіночого через проблему формування ідентичності, що постає в дитинстві перед хлопчиками та дівчатками, виховання яких знаходиться в руках жінок (Флокс, Гартсок). Згідно з цією концепцією, формування чоловічої ідентичності пов'язане з відокремленням хлопчика від матері, із запереченням жіночих рис, із постійним контролем та утриманням меж, що відокремлюють чоловіка від всього жіночого. Жіноча ідентичність є результатом ідентифікації дівчинки з матір'ю. Розвиток гендерних ідентичностей веде до формування у чоловіків та жінок різних пізнавальних стилів. Чоловічий стиль є абстрактним, теоретичним, схильним до утворення ідеалізацій, аналітичним, неемоційним, дедуктивним, кількісним, атомістичним, орієнтованим на контроль та домінування. Жіночий пізнавальний стиль є конкретним, практичним, чуттєвим (орієнтованим на речі), емоційним, якісним, спрямованим на формування зв'язків та відносин, на турботу та піклування. Дихотомія цих когнітивних стилів підсилена зв'язком із різними типами праці, що традиційно асоціюються з чоловічими та жіночими ролями. Чоловіки монополізують теоретичні науки, політику, економіку та військову справу. Сфера діяльності жінок – догляд, піклування та турбота про інших. Феміністки стверджують, що жіночий когнітивний стиль є вищим за чоловічий, тому що завдяки етиці піклування, яка вища за етику домінування, він долає дихотомію між суб'єктом та об'єктом пізнання. Способи пізнання, які пов'язані з піклуванням про щоденні потреби, дає цінніші репрезентації, ніж ті способи пізнання, що спричинені потребою домінування, бо дають знання про світ із погляду загальнолюдських інтересів.

Феміністичному постмодернізму притаманне заперечення ідей, що розвивалися попередніми двома напрямками, та орієнтація на концепції, що ставили собі за мету провести гендерний аналіз знання у зв'язку з дослідженням фрагментарності ідентичності в сучасній культурі. Різноманітність ідей, а також чисельність тем, винесених на обговорення, і їхнє політичне забарвлення ускладнюють чітке означення самого терміна "постмодернізм". Феміністичний постмодернізм заперечив будь-які епістемологічні привілеї, наголошуючи замість цього на

нестабільності соціальної ідентичності суб'єкта пізнання і, відповідно, акцентуючи увагу на її репрезентації (Д. Сміт, С. Гартінг, Е. Фокс Келлер, Д. Гаравей, С. Гекман).

Хоча феміністичний постмодернізм був започаткований та поширений у Північній Америці, він отримав поштовх до розвитку від різноманітних концепцій французького постструктуралізму та постмодернізму, включаючи ідеї М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. Дерриди, Л. Іригарей. Його представники скептично ставилися до ідей універсалізму, необхідності, об'єктивності, раціональності, сутності, єдності, тотальності (всезагальності), обґрунтованості, вічної Істини та об'єктивної дійсності. Вони наголошували на локальності, частковості, асоціативності, нестабільності, багатозначності та контекстуальності будь-яких знань щодо світу, самого себе та моральних цінностей. У політичному аспекті постмодернізм підкреслював необхідність конкретності та змагання будь-яких теорій, які мають виконувати як критичні, так і визвольні функції. Він позбавив легітимності домінування та виключення в пізнанні, піддавши критиці вимогу їхнього трансцендентного обґрунтування. І це "відчинило" двері для тих альтернативних можливостей, які були приховані цією вимогою.

Постмодернізм розглядає дійсність як конституювану знаками, що мають значення лише у відношенні до інших знаків. Знаки формують мову, яка є соціально сконструйованою. Ідентичність суб'єкта, яка конструюється через виробництво знаків, опиняється у мережі значень, які вона сама не створювала. Наші ідентичності нав'язуються нам суспільством, а не творяться нами самими. Однак це не виключає активності суб'єкта, який виступає полем репрезентації різних соціальних (зокрема й гендерних) ідентичностей (наприклад, працівниця, лесбіянка, українка). Напруження між цими конфліктуючими ідентичностями відкриває простір для руйнування дискурсивної системи, яка нас конструює.

Отже, постмодернізм пропонує в пізнавальному сенсі певний вид номіналізму, згідно з яким поняття, які ми використовуємо для опису світу не знаходять у референції з об'єктивною дійсністю, а є певного роду конструкціями: саме ми створюємо чисельні способи класифікації цього світу, а отже, вибір будь-якої теорії є вибором, який не може бути обґрунтований зверненням до об'єктивної дійсності або істини. Навіть способи проведення різниці між тілом та мисленням, між

ідеєю та об'єктом, чоловіком та жінкою завжди є контекстуальними та визначаються певною конкретною ситуацією.

У межах самого фемінізму постмодерністські ідеї були спрямовані проти теорій, мета яких – виправдати існування відмінностей між чоловіками та жінками, обґрунтовуючи їх як природні та необхідні, або, стверджуючи, що підлегле становище жінок є закономірним наслідком універсальної жіночої природи. Значну роль відіграли ідеї постмодернізму у внутрішній критиці феміністичної теорії, яка проводилася з позицій кольорового та лесбійського фемінізму, представниці якого (П. Коллінз, Дж. Скотт, Д. Сміт) довели, що існуючі концепції фемінізму ігнорують їхні конкретні проблеми та перспективи. Феміністичний постмодернізм дав відповідь на цю критику. В його основі лежить критика поняття “жінка” – центральної аналітичної категорії фемінізму – та багатьох провідних теорій гендеру та патріархату за їх есенціалізм. Заперечення есенціалізму є, за своєю суттю, політичним актом: стверджуючи, що особа може мати лише одну гендерну чи статеву ідентичність, такі теорії перетворюють дискурсивно створені факти у норму, а відмінності у відхилення. Вони або виключають жінок, які не відповідають уявленням про “правильних” жінок, або репрезентують їх як меншовартісних. Критика есенціалізму в межах феміністичної теорії лесбіянками та кольоровими жінками поставила питання стосовно взаємодії гендерної, расової, класової та сексуально-орієнтаційної ідентичності. Її наслідком стало заперечення розуміння жінки як єдиного гомогенного суб'єкта пізнання та ствердження його гетерогенності.

Із новим розумінням ідентичності, запропонованим постмодерною критикою, виникла також категорія “об'єктивності”, яка була замінена категоріями “перспективи” або “перфоменсу”, що, окреслюючи активну пізнавальну позицію суб'єкта, дають змогу уникнути недоліків як об'єктивізму, так і релятивізму. Об'єктивізм передбачає визнання єдиної можливої пізнавальної позиції, яка задається дійсністю, тоді як релятивізм твердить, що форми репрезентації дійсності формуються відповідно до суб'єктивності та ідентичності особи. Обидва підходи забувають про роль суб'єкта, який бере активну участь у пізнавальному процесі. Постмодернізм наголошує на активній, конструюючій функції пізнавальної діяльності особи, окреслюючи її ідентичність не як унітарну, а як плуральну, означену гендерними, расовими, класовими,

національними характеристиками, які можуть комбінуватися, трансформуватися, змінюватися внаслідок вільного вибору, формуючи кожного разу нову ідентичність.

Під впливом ідей філософського постмодернізму сформувалося розуміння гендерної ідентичності як дискурсивного, соціального, за своєю природою, конструкту. Базовою ідеєю феміністичної конструктивістської епістемології є ідея *ситуативності знання*, що є результатом пізнавальної діяльності суб'єкта, який знаходиться в конкретно окреслених умовах та реалізує конкретну епістемологічну перспективу. В цьому випадку йдеться про гендерно означену соціальну ситуацію. Хоча існує значна кількість визначень поняття “гендер”, у межах конструктивістського підходу його розуміють як сукупність відмінностей між чоловіками та жінками, які формуються владними структурами суспільства у зв'язку з їхніми статевими відмінностями та проявляються у гендерних ролях, нормах поведінки, психологічних рисах і моральних чеснотах, типах ідентичності та символічних репрезентаціях у культурі. Отже, гендерно марковане знання – це ситуативно визначене знання, отримання якого передбачає врахування впливу того, як власний гендер, гендер інших осіб та ідеї щодо гендеру (символічний гендер) впливають на наші способи пізнання.

Отже, незважаючи на розмаїття підходів у межах феміністичної епістемології, в її теоретичному ядрі можна виділити декілька основних ідей, які є підґрунтям для реабілітації жіночої суб'єктивності в пізнавальному процесі та які можна розглядати не лише як спільні для всіх напрямків, але і як базові для теоретичного конституювання цього напрямку досліджень.

Перша ідея, пов'язана з визнанням ролі цінностей у науковому пізнанні, ставила на порядок денний питання щодо статусу та змісту поняття “суб'єкт пізнання”, який традиційно вважався автономним та позбавленим емоційного та ціннісного змісту. Критика фемінізму спрямована на формування альтернативної моделі суб'єкта пізнання нової ідентичності, яка б відображала його зв'язки із соціальним оточенням. Із цього погляду пошук нового логічного підґрунтя жіночої ідентичності у феміністичній епістемології відповідає тенденціям зміни епістемології суб'єктивності в процесі переходу від класичної моделі до неklasичної (множинна, деконструйована суб'єктивність). Результатом розвитку феміністичної критики є усвідомлення зв'язку ген-

дерної ідентичності з класовою, національною, расовою ідентичностями, що ґрунтуються на антифундаменталізмі та антиуніверсалізмі, властивих некласичним епістемологічним моделям мислення.

Проблематизація суб'єкта пізнання стала основою для формування другої провідної ідеї феміністичної епістемології, а саме: необхідності зв'язку між суб'єктом та об'єктом у процесі пізнання, який завжди опосередкований цінностями. Спроба відмовитися від ціннісного виміру людського буття була спробою підкорити та контролювати ті соціальні групи, чий спосіб отримання знання відрізнявся від ідеалів абстрактної раціональності. Подібні ідеї близькі також екофеміністкам, які наголошують на формуванні нового типу відносин між суб'єктом та об'єктом, що ґрунтуються на взаємозв'язку та взаємодії, а не на домінуванні та підкоренні.

-
1. *Бергман П., Лукман Т.* Теория идентичности // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Бахрах, 2000. – С. 510–524.
 2. *Жеребкіна И.* Феминистическая теория 90-х годов: проблематизация женской субъективности // Введение в гендерные исследования. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 49–79.
 3. *Здравомыслова Е., Темкина А.* Феминистическая критика эпистемологических оснований социологии // Введение в гендерные исследования. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 174–189.
 4. *Коган И.* Гендерная культурология. – Минск, 2003. – 334 с.
 5. *Harding S.* Subjectivity, Experience and Knowledge: An Epistemology from/for Rainbow Coalition Politics // Contemporary Feminist Theory. Text Reader. The University of West. – Florida, 1988. – P. 97–109.
 6. *McNeil, M.* Dancing with Foucault: Feminism and Power-Knowledge / In: Up Against Foucault: Explorations of Some Tensions Between Foucault and Feminism. – London; New-York: Routledge, 1993. – P.149–198
 7. *Walby S.* Theorizing Patriarchy. Oxford: Blackwell, 1990. – P. 16 // Ann Brooks Postfeminism. – London; New-York: Routledge, 1997. – P.32–56.

IDENTITY PROBLEM IN THE CONTEXT OF FEMINIST EPISTEMOLOGY

Iryna Dobropas

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str. 1,
L'viv, 79000, Ukraine, k_filos@franko.lviv.ua*

The epistemological aspect of problem of gender identity is considered. The strategies of constructing of female identity proposed by feminist empirism, feminist positional theory and post-feminist epistemology are analysed. Main principles common for these tendencies are revealed.

Key words: Identity, gender identity, feminist epistemology, feminist empirism, feminist position theory, post-feminist epistemology.

*Стаття надійшла до редколегії 26.01.2006
Прийнята до друку 24.04.2006*